

VOLUBILIS I ELS BONA VACANTIA: UNA SÍNTESE

LLÚS PONS PUJOL

Becari FPI del Ministerio de Educación y Cultura.

Adscrit al CEIPAC Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Universitat de Barcelona*

RESUM

La inscripció *I.A.M.lat.*, 448 ens indica que l'emperador Claudi conced a *Volubilis (Mauretania Tingitana)* certs beneficis després de la guerra de conquesta d'aquest regne nordafricà. L'article sintetitza la bibliografia que s'ha ocupat d'aquest tema des de principis de segle. Els *bona vacantia* són uns dels beneficis otorgats.

PARAULES CLAU

Mauretania Tingitana, Volubilis, bona vacantia, historiografia.

RESUMÉ

L'inscription *I.A.M.lat.*, 448 nous indique que l'empereur Claude octroyé à (*Mauretania Tingitana*) quelques benefices après la guerre de conquête de ce royaume nord-africain. Cet article synthétise la bibliographie sur ce sujet depuis le début du siècle. Les *bona vacantia* sont un de ces benefices.

MOTS CLEF

Mauretania Tingitana, Volubilis, bona vacantia, historiographie.

“**T**ous ceux qui s'intéressent à l'histoire romaine connaissent, au moins de réputation, le texte épigraphique que M. Louis Chatelain eut la bonne fortune de découvrir en 1915 dans le Forum de Volubilis, sur un socle de pierre, base d'une statue défunte. L'inscription, d'une écriture soignée et très belle, attira aussitôt les regards des épigraphistes, qui entonnerent en son honneur des hymnes nombreux...et discordant? (Wuilleumier, 1926: 323). Wuilleumier encapçalava el seu article sobre el municipi de *Volubilis* amb aquestes

paraules, i, en efecte, durant els anys immediatament posteriors a la troballa de la *I.A.M.lat.*, 448, com posteriorment, aquesta inscripció va suscitar certa polèmica en els ambients acadèmics. Juristes, historiadors, llatínistes i militars es van interessar per ella intentant convertir-la en una eina per justificar les seves idees o accions. L'estudi del cas exposat per la *I.A.M.lat.*, 448 i els *bona vacantia* que esmenta, precisament per les opinions *discordants* que ha generat, ens portarà a realitzar un recorregut per les publicacions que se n'han ocupat durant aquest segle.

* Grup de Recerca de Qualitat, Generalitat de Catalunya
SGR 9510200 i PB-96-218. WWW address: <http://www.ub.es/CEIPAC/ceipac.html>.

Vull agrair al Prof. Dr. Fernando Martín Gonzalez, al Sr. Antonio Aguilera Martín, al Prof. Dr. Victor Revilla Calvo i al Prof. Dr. Jose Remesal Rodríguez, membres i director del CEIPAC, els seus consells per a la realització d'aquest treball. Així com l'ajuda rebuda de la Dra. Simona Morreta, membre del CEIPAC, per a la recopilació dels articles italians menys accessibles.

PYRENAE

Núm. 28, any 1997, Pàg. 133-149

1. EL CONCEPTE LEGAL DE *BONA CADUCA I BONA VACANTIA*

El fet que l'Estat Romà pogués impedir que els béns dels seus ciutadans es transmetessin hereditàriament o bé per diferents motius rebre'ls ell mateix, és una pràctica que prove de la legislació de les monarquies hel·lenístiques (Millar, 1992: 158). Com s'estructura aquesta pràctica en el Món Romà?

En època republicana, La *lex Voconia* (160 a.C.) i la *lex Falcidia* (40 a.C.) havien restringit la capacitat de testar i rebre herències. Per altra part, el pretor *Rutilius* promulgà un edicte a partir del que es permetia als acreeadors del difunt que moria sense hereus, vendre els seus béns, dins un període de 20 dies, amb la intenció de recuperar el deute¹. Però qui estructura legalment aquesta pràctica és August amb dues lleis: la *lex Iulia de maritandis ordinibus* o *Iulia Caducaria* (18 a.C.) i la *Lex Papia Poppaea* (9 d.C.), conegudes també ambdues com *Caducariae leges* (De Martino, 1974: 526, 582; Tellegen-Couperus, 1986: 86-87; Amirante, 1992: 421-423, 439-440; Millar, 1992: 161-162). Veiem-ne el seu contingut.

En Dret Romà s'entén per *bona* tot allò que forma part del patrimoni d'un particular o d'una corporació, després de restar-ne els deutes (Ulp. *dig.* 38, 1-3; *Dar-Sag.*, Bona: 721 = C. Daremberg, E. Saglio, i E. Potier (Ed.), *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*). Els *bona caduca* són aquells béns d'una herència que queden vacants, és a dir, sense propietari, en virtut de les lleis d' August abans esmentades. Eren caducs els béns dels testaments a favor de solters (*caelebs*), de ciutadans casats sense fills (*orbis*; aquests podien rebre la meitat de la herència), etc (*Dar. -Sag.*, Bona caduca: 721). Estaven exempts del compliment d'aquestes lleis la família imperial, des d' August, qui construís un vaixell destinat al comerç i els militars, des de Claudi, etc (*idem*, 723).

Reben el non de *bona vacantia* els béns que queden vacants degut a la manca d'hereus. La diferència amb l'anterior cas és que, en els *bona caduca* hi ha hereus vius, però incapacitats legalment per heretar, mentre que aquí no hi ha cap hereu (Cic. *Quinct.* 19,60; Millar, 1992: 161, nota 18). Els béns que ningú de la família del difunt podia rebre legalment passaven, si cap altre persona els reclamava, a l'*aerarium populi romani*, en les províncies senatorials o al *fiscus caesaris* en les imperials (Ulp. *dig.* 28,7 = *FIRA. Pars Altera. Auctores:* 298; Gaius *Inst.* 2, 150 = *FIRA. Pars Altera. Auctores:* 76. Cf. Tellegen-Couperus, 1986: 90, segons el que l'emperador controlava el destí dels béns vacants en ambdós casos des d'August). Calia, però que els agents estatals estudiessin la situació dels béns ja que eren considerats com un tot unitari, *universitus*, comprenent, també els deutes, *aes alienum* (Paul. *dig.* 29,

2, 19; Ulp. *dig.*, 42, 4, 8; Pompon. *dig.* 28, 5, 23). Alguns col·lectius havien obtingut el privilegi de passar al davant del fisc per obtenir les herències vacants d'un dels seus membres: les legions, els curials dels municipis, els col·legis de *navicularii* (*Dar. -Sag.*, Bona vacantia: 733).

Aquest terme va nèixer en època d'Hadrià; abans la fórmula més emprada era *quorum heredes non extabant* que apareix en l'edicte del pretor *Rutilius*, d'època republicana, i en Suetoni (*Titus*, 8,9)².

August volia, per mitjà d'impedir la transmissió hereditària legal (activa o passiva) a alguns sectors de la societat del seu temps (com els matrimonis sense fills, solters, etc), que augmentés la tasa de natalitat i per tant el nombre de ciutadans italians. La *lex Iulia* suposava que "*La via era aperta a che il matrimonio ritornasse ad essere l'unione dell'uomo e della donna allo scopo di mettere al mondo altri uomini e altre donne. La legge de maritandis ordinibus (...) aboliva ogni restrizione non necessaria al matrimonio, incoraggiava la paternità, adoperando il diritto ereditario, assicurava vantaggi nella vitapubblica ai padri di prole numerosa*" (Amirante, 1992: 421). Sembla que l'impacte d'aquesta llei en la societat romana fou gran ja que els legisladors havien oblidat en temps d'August el respecte que tradicionalment s'havia mostrat cap a la darrera voluntat dels ciutadans (*idem:* 422). Segons Dió Cassi (56, 1, 2), els cavallers van criticar molt aquesta llei i no va tenir els efectes esperats ja que el 9 d.C. se'n promulgà una de similar: la *lex Papia Poppaea*, que amplia els casos en els que es "penava" la manca de fills. A part de rependre la política d'augment de la tasa de natalitat, segons Tacit (*Ann.*, 3, 25), tenia també la funció d'incrementar els ingressos de l'*aerarium*³.

Caracal·la va abolir les excepcions a les *incapacitas* i va otorgar, per regla general, els *bona caduca* al fisc, menys en els casos que els receptors fossin infants o parents pròxims del testador (Tellegen-Couperus, 1986: 93-94. Cf. Gascou, 1992: 134, nota 3).

Quant al Baix Imperi, Diocleciana abolí la darrera excepció de les *Leges caducariae*: els privilegis otor-

² Cuj, 1917: 487; Schillinger-Häfele, 1974: 444, "*Die bona civium, quorum heredes non extabant, von den Juristen später bona vacantia genannt...*"; Gascou, 1978: 110, nota 3.

³ Amirante, 1992: 439. Tac. *Ann.* 2, 48, fa referència al control que Tiberi i el -ara empra aquest terme-*fiscus* tenia dels béns vacants; cf. Tellegen-Couperus, 1986: 91, nota 25; Millar, 1992: 160.

¹ Les abreviatures de les fonts clàssiques emprades són les del *Oxford Latin Dictionary* (Clarendon Press, Oxford, 1982) i les del *Greek-English Lexicon* (Clarendon Press, Oxford, 1985). Cic. *Quinct.* 19,60; Gaius *Inst.* 3,78; 4,35 (= *FIRA. Pars Altera. Auctores:* 117 i 157-158); Gaius *dig.* 28, 1, 8.

gats a les ciutats (Tellegen-Couperus, 1986: 94-95). Constantí ca. 320, va abolir les restriccions imposades per les lleis caducàries, però la mateixa dinàmica es continuà posant en pràctica i els sectors més afectats aleshores foren els heretges que, de fet, no tenen cap dret legal a la possessió de qualsevol tipus de bé. Les esglésies podrien rebre herències; les que no eren reclamades formaven part del *fiscus* o de la *res privata*, si l'emperador així ho decidia (Delmaire, 1989: 611; Jaillet, 1996; Buenacasa, 1997).

2. EXEMPLES ALTIMPERIALS DE DONACIONS A CIUTATS PER PART DE L'EMPERADOR

Les donacions dels emperadors a les ciutats són poc usuals ja que, per regla general, aquestes s'han de sotmetre a la voluntat imperial que consisteix en drenar recursos de les ciutats cap a Roma o l'exèrcit i no en la direcció oposada. Han d'estar motivades per algun fet dramàtic que afecta a gran part o a la totalitat de la ciutat i, per regla general, ha de ser la pròpia interessada que sol·liciti l'ajuda econòmica de l'emperador (Millar, 1992: 257,420-434). Naturalment les ciutats tenen un gran interès en tot allò que els hi pugui suposar un augment dels ingressos o qualsevol altre *beneficium*. Respecte a ajudes motivades per catastrofes naturals o incendis:

1) Nero retorna a *Lugdunum* després d'un desastre, suposadament un incendi, la xifra de 4 milions de ss. que aquesta ciutat havia pagat per a la reconstrucció de Roma (Tàcit, *Ann.*, 16, 13, 3).

2) Titus, quan es produí l'erupció del Vesubi el 79 d.C., cedeix el producte de la venda dels béns vacants per la reconstrucció de les ciutats properes al Vesubi (Dió Cassi, 66,42,3; Suetoni, *Tit.*, 8, 4; cf. Cuq, 1917: 491; Toutain, 1946: 51; Lenoir, 1989: 97-98; Millar, 1992: 161,423).

3) Antoní Pius va donar diners per la restauració de varies ciutats a *Curia*, *Lycia*, *Cos* i *Rhoda* després que sofrissin un terratrèmol (Pausànies, 8,43,4).

4) Marc Aureli i Cómode restauraren *Smyrna* ca. 177 d.C., destruïda per un terratrèmol (Dió Cassi, 71, 32, 3)⁴.

Respecte donacions motivades per altres causes, la llista seria inacabable, tant pels motius de les ciutats com pel *beneficium* otorgat⁵. Només destacar-ne dos exemples: August concedeix als ciutadans de *Nicea* el privilegi d'heretar el béns dels intestats (Plini, *Ep.*, 10, 84; Cuq, 1917: 488-489; Toutain, 1946: 41; Sherwin-White, 1985: 680 i ss.; Schillinger-Häfele, 1974: 444, nota 16; Tellegen-Couperus, 1986: 89-90); Caracal·la perdona els impostos que fins aleshores *Banasa*, *Mauretania Tingitana*, devia a l'Estat: "*Obsequium et fidem vestram remunerans, omnia quaecumque sunt debitu fis / calia frumentaria sive pecuniuria pendentium quoque causarum, concedo / uobis, exceptis de quibus pronuntiatum est provocatione non secuta...*" (*I.A.M.lat.*, 100 = *AE*, 1948, 190, ll. 6-8; cf. Millar, 1992: 429-430).

3. EL CAS CONCRET DE VOLUBILIS (MAURETANIA TINGITANA)⁶

Volubilis (=Ksar Faraoun), situada al sud de la *Tingitana*, va ser una de les primeres ciutats antigues excavades al Marroc, ja que la primera intervenció es data del 1874. Les primeres excavacions es realitzaren el 1915 i des d'aleshores s'hi ha excavat continuadament. (Tissot, 1877: 284; *I.A.M.lat.*, 207-210 = Euzennat, Marion, Gascou, i De Kisch, 1982; Février, 1989: 52; En-Nachioui, 1995: 165).

Aristid, ambaixador d' *Smyrna* a Roma, on estava sol·lucionant altres problemes. "*As we saw earlier Philostratus describes Marcus as bursting into tears as he read it. In consequence, so Aristides recalls in a later speech, the emperors did not wait for an embassy from Smyrna to arrive but sent 'ambassadors' of their own to the senate in Rome to ask them to vote money for restoration*", Millar, 1992: 423; cf. *idem*: 424 per un exemple (carta d' Aristid) de la importància de la retòrica emprada en les cartes adreçades a l'emperador.

5 "*L'attribution des successions vacantes à une cite, de préférence au Trésor public ou au fisc, est un fait qui s'est produit assez fréquemment sous le Haut Empire. C'est ce qui résulte d'un rescrit de Dioclétien qui a supprimé tous les privilèges de cette espèce. (...) Grâce à l'inscription de Volubilis, on connaît l'une des causes qui ont motivé cette renonciation*", Cuq, 1917: 496. Per una síntesi sobre les demandes de les ciutats i les donacions imperials, cf. Millar, 1992: 420-434.

6 Esmentarem corn a Mauritània, el regne indígena preromà que abarcava els territoris de les posteriors províncies de *Tingitana* i *Caesariensis*; i emprarem el terme *Mauretania Tingitana* a partir del 40 d.C., quan *de facto* s'integra corn a província. Emprarem *Mauretania* i no *Mauritania* perquè així apareix a la *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (=Weinstock, 1930).

⁴ Segons Dió, els emperadors es trobaven a la campanya del Danubi (177-180 d.C.) i allà van rebre una carta de Aeli-

Plini només defineix *Volubilis* amb el terme *oppidum* (Plin. *Nat.* 5,5), però l'abundant epigrafia de la ciutat ens deixa clar que fou sota Claudi quan esdevingué municipi (*I.A.M.lat.*, 369, 370, 448). *Volubilis* fou indubtablement una ciutat important de l'etapa de la dominació púnica i de l'etapa púnico-mauritana fins al punt que per Carcopino fou la capital del rei Juba II (Carcopino, 1933; *idem*, 1943: 177-178; cf. Thomasson, 1982:37-39). Aquesta idea va tenir certa difusió⁷ i malgrat el raonament oposat de Gascou que considerem encertat (Gascou, 1978: 121-123), encara es defensa (Jodin, 1977; *idem*, 1987).

Durant quasi dos segles no hi ha constància de cap referència al seu estatut jurídic. Però a l'*Itinera-rium Antoninum*, 23 podem llegir-hi: "*Volubilis colonia*". Cap de les prop de 500 inscripcions de *Volubilis* esmenta que aquesta esdevingués *colonia*, malgrat això, i amb prudència, Gascou conclou que potser sí se li otorgà aquest estatut⁸. El mateix any es publicaren les *I.A.M.lat.*, on es manifesta en contra⁹.

La problemàtica sobre els *bona vacantia* de *Volubilis* està relacionada amb la guerra de conquesta que es produí després de l'anexió a l'Imperi i amb la concessió de l'estatut municipal a la ciutat. Calígula va provocar el fet de l'anexió (40 d.C.), tot ordenant la mort de Ptolomeu, rei legítim de la Mauritània, però els problemes que se'n derivaren no els hagué d'assumir perquè fou assassinat l'any següent i van recaure sobre Claudi (41-54 d.C.). El 40 d.C. es rebellaren un

llibert de Ptolomeu, Aedemó¹⁰, i paral·lelament les tribus *mauri* del sud de la província.

La historiografia ha vist en aquest episodi un enfrontament entre sedentaris (proromans) i nòmades tribals. Els diversos autors que han analitzat aquest tema tendeixen a pensar en els elements urbans com a col·laboradors de Roma i en el medi rural o tribal com a protagonista de la resistència (Kotula, 1964; Racht, 1970: 127; Fishwick, 1971; Sigman, 1977). Aquesta interpretació és errònia perquè es detecten oposicions arreu i perquè les fonts arqueològiques en les que es basen aquestes teories no estan al mateix nivell al haver-hi una desproporció entre l'interès per a excavar ciutats i habitats rurals.¹¹

Claudi hi envià el legat de la nova província, *Marcus Licinius Crassus Frugi* (*C.I. L.*, VI, 31721; *P.I.R.*, (5), L, 190; Carcopino, 1943: 37; Tarradell, 1954: 338; Racht, 1970: 131; Gascou, 1974) amb dues legions, la *X Gemina* i la *IV Macedonica*, estacionades a *Hispania*¹². Els legats de la *Mauretania*, província que incloïa ara els territoris de les posteriors *Tingitana* i *Caesariensis*, recent integrada a l'Imperi van dur a terme la guerra: el consular *Marcus Licinius Crassus Frugi* (40-41 d.C.) va sotmetre tant els partidaris d'Aedemó com els *mauri*¹³; el pretor *Gaius Suetonius Paulinus* (41 d.C.?) després d'una expedició per sotmetre els *mauri* que s'havien tornat a sublevar, va desenvolupar una expedició científica per l'Atlas Occidental¹⁴ i ellegat de rang pretori *Cnaeus Hosidius Geta* (42 d.C.) que va tenir l'honor de capturar el darrer cap dels *mauri*, *Salabus*¹⁵. La província es creà a finals del 42 o a

⁷ "Juba II remplit exactement la tâche qu'Auguste lui avait assignée: il maintint l'ordre parmi ses turbulents sujets et les amenapeu à peu à la civilisation gréco-latine. Sa capitale, dans la partie orientale de son royaume, était lol Caesarea-notre Cherchel-; dans la partie occidentale, c'était peut-être, si l'on en croit la brillante hypothèse de M. Carcopino: Volubilis, résidence royale de Juba, Volubilis regia Jubae"; Thouvenot, 1949: 14-15.

⁸ "On pourrait donc admettre, dans l'hypothèse ou l'itinéraire Antonin en donnerait pas une indication inexacte, que Volubilis a accédé au rang de colonie entre l'édit de Caracalla et l'année 284 /285", Gascou, 1982b: 239. La data final és la proposada per Carcopino per l'abandonament de *Volubilis* (Carcopino, 1943: 257).

⁹ "L'itinéraire Antonin, 23, désigne Volubilis comme colonia Auque ne mention épigraphique en confirme que Volubilis ait reçu ce titre. Comme l'itinéraire Antonin date pour sa première redaction de l'époque de Caracalla, mais a été remanié par la suite, on ne peut affirmer que la ville possédât ce titre dès le règne de Caracalla et qu'elle ne l'aitpas reçu plus tard, avant son abandon par les Romains vers la fin du IIIe siècle, si elle l'a jamais obtenu", *I.A.M.lat.*: 208. Aquest tema no està tancat, cf. Rebuffat, 1992: 459.

¹⁰ Cf. Fishwick, 1971: 473-480; Jodin, 1987: 318-319; Gascou, 1984. Sobre les diferents teories sobre l'assassinat de Ptolomeu, cf. Hofmann, 1959; Kotula, 1964; Fishwick, 1971; Faur, 1973; Falzman, 1974; Ghazi ben Maïssa, 1995.

¹¹ Laporte, 1974: 172, 197; "In the patterns of its streets, the plans of its buildings, its iconography, and its official language, the Classical city reflected what the colonialist, given his vicarious identification with the roman achievement, wished to see in thepast", Shaw, 1980: 34; Gozalbes Cravioto, 1988; *idem*, 1992; *idem*, 1996: 256.

¹² Carcopino, 1943: 36-37, segons ell hi envia uns 20.000 homes.

¹³ *C.I.L.*, VI, 31721. Després d'aconseguir aquest èxit a la *Mauretania* va ser destinat a *Britannia*. Cf. Carcopino, 1943: 37; Racht, 1970: 133.

¹⁴ Plin. *Nat.* 5, 14-15; *P.I.R.* (I), S, 694. En recompensa va obtenir un consolat sufecte el 43 d.C. Cf. Carcopino, 1943: 37; Racht, 1970: 134-137.

¹⁵ *D. C.*, 60,9,2; *P.I.R.*, (4), H, 216. Carcopino, 1943: 37, l'anomena *Sabal*; Tarradell, 1954: 338, *Sabalo* i Racht, 1970:

principis del 43 d.C. (Gascou, 1974:307-308, nota 5; Thomasson, 1982:32). No coneixen el governador del 43 d.C. Un cop pacificada la província, el governador era el *procurator prolegato Marcus Fadius Celer*, de rang equestre (44 d.C.)¹⁶.

* * *

Les inscripcions *I.A.M.lat.*, 369¹⁷, 370¹⁸; i 448¹⁹ ens informen de les conseqüències a *Volubilis* de la guerra de conquesta de la nova província. La *I.A.M.lat.*, 448 és la més completa: Claudi concedeix a la ciutat els següents beneficis en reconeixement de l'ajuda que li donà durant la guerra:

138, segueix a Carcopino. Preferim, amb *P.I.R.*, (4), H, 216, Gascou (1978: 112) i Spaul (1994: 236) el mot *Salabus* ja que en grec és Σαλαβου.

16 *P.I.R.*, (3), F, 97; Chatelain, 1924; Weinstock, 1930: 2385; Carcopino, 1943: 38; Ratchet, 1970: 139. Per un llistat complet dels governadors de la Tingitana, cf. Spaul, 1994 i sobre les seves característiques, cf. Christol i Magioncalda, 1989:9-154. Sobre les dimensions de la província, cf. Rebuffat, 1971; Euzennat, 1989; Hamdoune, 1995.

17 *I.A.M.lat.*, 369 (= *I.L.M.*, 56): *Ti(berio) Claud(i) Caes(ari) Aug(usto), / divi [sic, per Drusi] fil(i)o, Germanico, p(ontifici) m(aximo), trib(unicia) pot(estate) / IIII cos(uli) III, desig(nato) IIII, imp(eratori) VIII, p(atri) p(atriciae), munic(ipium) Volub(ilitanum), im(petrata) c(ivitate) R(omana) et conubio, / et oneribus remissis, d(ecreto) d(ecurionum) d(edit). / Marcus Fadius Celer Flavianus/Maximus, pro(curator) Aug(usti) proleg(ato), / dedicavit.* La quarta potestat tribunicia de Claudi es data entre el 25-I-44 d.C. i el 24-I-45 d.C. Els altres elements de la seva titulatura són més difícils de datar: *consul III = 43d.C.*; *consul IV = 47d.C.*; *imperator VIII = 43-45d.C.* cf. als comentaris de la *I.A.M.lat.*, 369.

18 *L.A.M.lat.*, 370 (= *I.L.M.*, 57): *Divo Claudio, / Volubilitani civitate / romana ab eo donati.* Cf. als comentaris de la *I.A.M.lat.*, 370.

19 *L.A.M.lat.*, 448 (= *I.L.M.*, 116): *M(arco) Val(erio), Bostaris / filio, Gall(eria) tribu, Severo, aed(ili), sufeti, llvir(o), / flamini primo / in municipio suo, / praef(ecto) auxilior(um) adversus Aedem/nem oppressum bello. / Huic ordo municipii Volub(ilitani) ob me / rita erga rempub(licam) et legatio / nem bene gestam qua ab divo / Claudio civitatem Ro/manam et conubium cum pere/grinis mulieribus, immunitatem / annor(um) X, incolas, bona civium bel / lo interfectorum quorum here/des non extabant suis impetra / vit. / Fabia Bira, lzeltae filia, uxor, indulge / ntissimo viro honore sua impensam / remisit / et d(e) s(ua) p(ecunia) d(edit), d(e) d(edicavit).* Lamenció de Claudi divinitzat situa aquesta inscripció en una cronologia post 13-X-54 d.C. Cf. als comentaris de la *I.A.M.lat.*, 448. Cal precisar respecte a la bibliografia citada aquí per Gascou que del Chatelain, 1915: 394-399, només en cita les pp. 395-396; del Cuq, 1917: 481-497 i 538-543, només cita les pp. 481 i 484; del Cuq, 1918: 227-232, només cita lap. 227; i del De Sanctis, 1925: 372-380 només cita la p. 372. Arreu d'aquests articles hi ha varies referències a aquesta inscripció.

- la ciutadania i l'estatut municipal;
- els béns dels que han mort sense testar;
- el *ius conubii* amb les dones peregrines;
- posa sota jurisdicció de la ciutat *incolae* propers;
- exempció d'impostos per 10 anys.

La *I.A.M.lat.*, 448 fou trobada pel tinent Louis Chatelain del Quart Regiment de Tiradors Indígenes de Meknès (=Mequinez)²⁰ i fou publicada l'any 1915 per aquest i Héron de Villefosse. De Villefosse distingeix dues categories entre els receptors dels béns otorgats per Claudi, els membres de la família de *Severus, suis*, que reben els *bona vacantia*, mentre que els habitants de la ciutat, identificats amb els *incolae*, reben la resta (De Villefosse, 1915a; *idem*, 1915b; De Sanctis, 1917-1918: 186). I corregeix a la seva lectura de la inscripció *incolas* per *incolis* (1.14) perquè: no entén la presència d'aquest mot en acusatiu. Chatelain, per altra part, considera que l'acorrecció no té sentit²¹ ja que tant els ciutadans originaris de *Volubilis*, com els *incolae* o la família de *Severus* se'n beneficiaren d'igual manera²².

20 De Villefosse, 1915a; *idem*, 1915b; Chatelain, 1915; Cuq, 1917: 481-483; De Sanctis, 1917-1918: 453-458; Jodin, 1987: 3 19, "devant la façade ouest d'un monument reconnu plus tard comme étant une basilique civile". Cf. Février, 1989: 63, "Non encore soumis, le Maroc était entré depuis 1881 sous contrôle international. Il n'est donc point étonnant de voir les archéologues présents sur le terrain à la suite de Charles Tissot qui avait été ministre plénipotentiaire à Tanger: En 1890 le Bulletin archéologique du comité publiait un rapport de J.-M. Lamartière qui avait été chargé d'une mission archéologique par le ministère français de l'Instruction publique. (...) En 1904, paraissait le premier volume des Archives marocaines, consacré à la géographie ancienne du Maroc, travail rédigé par Maurice Besnier Dans le même temps était créée une direction des Antiquités du Maroc qui fut confiée à Louis Chatelain, poste qu'il garda lorsqu'il devint membre de l'École française de Rome de 1909 à 1911"; 64-65; 84, "Nous avons vu le rôle joué par les militaires dans la collecte des informations et leur présence très forte dans les sociétés savantes locales".

21 Chatelain, 1915: 396 llegeix "*incolas (sic)*" i comenta a la p. 397, nota 2, "Il y a évidemment dans cette phrase une particularité syntaxique des plus curieuses, qu'on ne peut expliquer; même en lisant incolis pour incolas, il faut encore recourir à ce que les grammairiens appellent parfois accusatif grec"; Chatelain, 1968: 148, nota 2, "M. Héron de Villefosse, en présentant à l'Académie des Inscriptions ma communication du 3 novembre de 1915, et à la Commission de l'Afrique du nord celle qui a paru dans le Bull. Archéol. de 1916, avait corrigé incolas in incolis. Cette correction, loin de s'imposer; dénaturait le texte, qui est fort clair".

22 "...laville mérita l'honneur d'être particulièrement distinguée...", Chatelain, 1915: 397; esmenta només la ciutat, sense distingir dins ella cap grup o categoria diferenciada. Cf. també *idem*, 1968:143-150.

Però va ser Cuq el primer en estudiar-la en profunditat. Segons aquest autor, els difunts són ciutadans romans en el moment de morir perquè si no ho fossin la qüestió de les seves herències es regiria per la costum peregrina; per altra part, Claudi no viola cap llei amb aquesta concessió perquè disposa dels *bona vacantia* dels ciutadans difunts “*comme d'une res Caesaris en faveur du municipe de Volubilis*” (Cuq, 1917: 494. Cf. *idem*, 1918: 230-231). Seguint De Villefosse, manté la innecessària correcció d'*incolae* per *incolis*, l. 14, per adaptar la inscripció al seu raonament i distingeix entre els destinataris dels beneficis: pels *incolae*, és a dir, els “*étrangers qui établiront ou qui ont établi leur domicile à Volubilis*” (Cuq, 1917: 485), l'emperador concedeix el dret de ciutadania, el *conubium* amb les dones peregrines i l'exempció dels impostos municipals (*munera*) durant 10 anys. I als habitants de la ciutat que ja tenien la ciutadania romana, és a dir, als conciutadans dels difunts, els hi concedeix els béns vacants com una compensació per haver de contribuir només ells als impostos municipals durant aquests 10 anys (*idem*: 485,541). Pertant, per a Cuq, *suis* diferencia entre els *bona* que estan destinats als conciutadans dels difunts i els altres beneficis que estan destinats als *incolae* (*idem*: 496).

Crítica la idea anterior de Chatelain ja que considera que otorgar el s *bona vacantia* als *incolae*²³, o als colons seria una il·legalitat²⁴. També Heron de Villefosse és objecte de la seva crítica, amb els arguments següents: en primer lloc, si Claudi hagués volgut recompensar a Severus amb aquests béns, els hi hagués donat a ell mateix i no a la seva família²⁵; en segon lloc, amb aquest fet, es premia només a la seva família i això es contradia amb el fragment “*Huic ordo municipii Volubilitani ob meritu rem publicam*” (*I.L.M.lat*, 448, 11. 8-9), que mostra l'agraïment de tota la ciutat; i en tercer lloc,

23 “*M. Louis Chatelain entend autrement ce passage de l'inscription. D'après lui, les biens vacants auraient été attribués à leurs détenteurs actuels qu'on aurait exemptés d'impôt pendant dixans. Mais ce détenteurs, qui ne sont pas des héritiers, ne peuvent être que des usurpateurs, tout au plus des colons ou des locataires*” Cuq, 1917: 495. Segons De Sanctis, 1917-1918: 186, els “*détenteurs actuels*” fa referència als *incolae*.

24 “*On en voit pas bien comment le sénat municipal aurait envoyé une deputation à Rome pour légitimer une prise de possession injustifiée dans le premier cas, une intervention de titre dans le second*”, Cuq, 1917: 495.

25 “*...et on en s'expliquerait pas l'omission du véritable bénéficiaire de la libéralité impériale, alors surtout que c'est lui, le vainqueur d'Aedemon, que Claude a voulu honorer*”, Cuq, 1917: 495.

“*Il est difficile de concevoir que l'ordo decurionum ait chargé Severus de solliciter cette libéralité pour sa prope famille...*” (Cuq, 1917: 495).

De Sanctis es va afegir al debat i, amb Cuq, en van ser protagonistes a la primera meitat del nostre segle. En general, està d'acord amb el seu plantejament i crítica, com ell, Chatelain i De Villefosse²⁶. Però hi divergeix en varis punts que generaran una cadena de rèpliques. En primer lloc, no creu que hi hagi dues categories diferents de beneficiaris, sinó només una: els conciutadans de Valerius²⁷ i, pertant, la correcció *incolae* per *incolis* no té sentit. O, en altres paraules, els *incolae* no són receptors de béns, sinó que són un bé en si mateixos. En segon lloc, la seva interpretació del concepte “*incola*”: fins ara, es creia que eren indígenes que es traslladaven a viure a la ciutat per a omplir el buit demogràfic produït per la guerra (*contributi*)²⁸; però per De Sanctis són membres de tribus dels voltants que quedaran, a partir d'ara, sota el control econòmic i jurídic de *Volubilis* (*attributi*)²⁹. I finalment, considera que la immunitat fiscal es refereix als impostos estatals (*tributum soli, tributum capitis*)³⁰, i no els de caire

26 De Sanctis, 1917-1918: 454. Exposa la seva opinió sobre perquè la inscripció esmenta “*suis*” i no una altra expressió: “*Ed è stata scelta questa espressione per ragione che il Cuq non specifica perchè paiono ovvie. Ciò sono che nella epigrafe non poteva dirsi impetravit civibus, perchè il merito principale di Valerio è quello d'aver ottenuto la civitas, e l'espressione civitatem impetravit civibus sarebbe ambigua, proletrica e ridicola; non impetravit mincipibus perchè i Volubilitani son divenuti municipes per effetto appunto di quella prima concessione; non finalmente impetravit Volubilitanis, perchè questo di Volubilitani è l'etnico che hanno assunto nell'atto di ricevere la civitas al posto del loro etnico libico o fenicio*”, *idem*: 454-455.

27 Exposa també, per primera vegada, la semblança en la forma i en el contingut d'aquests beneficis imperials amb els que apareixen als diplomes militars, De Sanctis, 1917-1918: 455.

28 Cuq, 1917: 485,538-541; *idem*, 1918: 227-228; Constans, 1924a.

29 *Lex Colonia genitivae*, C.I.L., 2,5439; C.I.L., 5,5050; De Sanctis, 1917-1918: 456; *idem*, 1925: 378-380. De Sanctis confón aquests termes, però, el sentit del seu raonament és clar: “*Ciò non sfugge al Constans, il quale molto recisamente scrive: 'Sans doute il s'agit à Volubilis d'incolae étrangers domiciliés, non d'attributi, indigenes payant redevance et soumis à la juridiction de la comune romaine dont ils relèvent' Dove quel 'sans doute' e in ogni caso di troppo. Ho sostenuto il contrario, cioè che si tratta appunto di indigeni in quelle condizioni, richiamandomi agli incolae contributi della lex coloniae Genetivae*”, *idem*: 378; Cuq, 1918: 227-228. Cf. Mommsen, 1889: 407 i ss.; Gasco, 1971: 139, nota 2; Christol, 1988: 332-337.

30 “*Quest o punto, posto bene in sodo, mi dispensa da un'altra ricerca, che sarebbe troppo spinosa, se cioè la immunitas data a un municipio o ad una colonia sia veramente soltanto una immunitas soli o se piuttosto non debba anche considerarsi*

municipal (*munera*), ja que sobre aquests el municipi en podia disposar lliurement sense el permís imperial.

L'any següent es publicà la repulca de Cuq: la interpretació de De Sanctis sobre el mot *incola* no té fonament perquè l'emperador no en pot disposar segons li plagui³¹ i, en definitiva, no està provat que els *incolae* de *Volubilis* pertanyin a alguna categoria particular ja que la inscripció no en diu res (Cuq, 1918: 230). Respecte la immunitat fiscal, considera una aberració jurídica pensar que l'estat romà podia "temporalment" prescindir de cobrar aquests impostos, sobretot el *tributum soli*, que és "*aux yeux des Romains, le signe de la propriété retenue par l'État sur les terres provinciales*" (*idem*: 23 1).

De Sanctis (1918-1919) insisteix en els seus arguments, d'igual manera que Cuq (1920). Aquest exposa una justificació per a mantenir la correcció *incolis*. *Volubilis* és, de fet, una doble comuna: per una part hi ha un municipi romà, nascut d'un *pagus veteranorum* i, per altra part, una comuna d'origen púnic. *Incolis* fa referència als membres de la comuna púnica "*qu'il [Valerius] desirait attirer dans le municipe pour combler les vides causés par la guerre dans la population. La correction incolis s'impose*"³².

La troballa de la *I.A.M.lat.*, 369 (Chatelain, 1924), va permetre justificar la lectura *incolas* ja que mostrava que va ser el municipi i no els *incolae* el que va rebre la ciutadania, el *conubium* i l'exempció fiscal³⁴. De Sanctis a partir d'aquesta nova inscripció, situa la interpretació de la *I.A.M.lat.*, 448 en un

come una immunitas concessa sotto condizioni determinate ad una universitas personarum; perchè solo in quest'ultima ipotesi si intende come nella immunitas potesse essere compresa -e doveva, pare, esservi compresa- la immunità dalla capitatio.

"Ma non voglio qui mettere il piede nel ginepraio della capitatio", De Sanctis, 1917-1918: 457-458.

31 "*Les incolae, qui viennent s'établir dans une region autre que celle de leur origine, font un acte qui depend de leur libre volonté*", Cuq, 1918: 228.

32 "*À Volubilis, la mention de la charge de sufète dans la série des honneurs conférés à C. Valerius Severus prouve l'existence d'une cité punique distincte du municipe romain. (...) L'existence d'une cité punique dans cette région de la Maurétanie n'a pas lieu de surprendre*", Cuq, 1920: 343.

33 *idem*: 348-349. *J* contra Teutsch, 1961: 332-333.

34 Constans, 1924a i 1924b; De Sanctis, 1925: 375. Sobre el perquè en aquesta inscripció no hi apareix una menció als *bona vacantia*, cf. Chistiol, 1986: 87 i Lenoir, 1989: 96.

punt que ja no variarà substancialment: pensa que no hi ha dues estructures municipals, sinó una, d'origen púnic, que és transformada per Claudi en municipi romà (De Sanctis, 1925: 375); l'exempció fiscal per deu anys fa referència als impostos estatals (*idem*: 376); interpreta *suis* com la *respublica Volubilitanorum* que rebrà tots els beneficis (*idem*: 375, 377-378); i finalment, els *incolae* són de la categoria dels *attributi* (*idem*: 378-380).

Wuilleumier fixa la cronologia de l'ambaixada de Severus a Roma a finals del 44 d.C. (1926: 325) i es mostra, en general, d'acord amb De Sanctis, desenvolupant més els seus arguments. Introdueix, però, dos elements. Per una part, a l'estructura municipal púnica hi podia haver edils ("*Ils ont des édiles comme les citoyens Romains, et leurs sufètes jouent le rôle de duumvirs en attendant de pouvoir en porter le nom*", *idem*: 328). Per l'altra, podria semblar que l'otorgament del *ius conubium* amb les dones peregrines és innecessari ja que es sobreentén dins l'otorgament de la ciutadania. Però no és així perquè d'aquesta manera es legalitzen les possibles relacions que en el passat s'establissin entre ciutadans romans i dones peregrines (*idem*).

Toutain (1943-1945, 1946), utilitza la inscripció que ens ocupa per defensar la seva idea sobre el fet que Roma no volia que la ciutadania transformés un peregrí en ciutadà de ple dret de manera sobtada (1946: 44-45), sinó que havia de ser un procés gradual. És per aquest motiu que els municipis tenien més llibertat que les colònies. Abans de la guerra d'anexió *Volubilis* era una ciutat peregrina i va rebre de Claudi, no la ciutadania romana, sinó "*le titre de citoyen romain*" perquè la seva entrada a l'estructura legal romana fos progressiva. És per això que la ciutat rep una sèrie de beneficis (*idem*: 52).

Thouvenot no discuteix a fons el tema i exposa generalitats establertes anteriorment ja que *Volubilis* és una obra de caire general i concebuda com una guia de les excavacions i el seu museu³⁵.

Gascou continua el debat, del que en seria protagonista principal a partir d'ara, en un article titulat "*Municipium Civium Romanorum*" on critica la idea de Saumagne segons la que tota comunitat

35 Thouvenot, 1949: 15-17. A la bibliografia (pp. 83-84) cita Chatelain, 1915; Constans, 1924 i Toutain, 1946. Per altra part, comenta erròniament que la inscripció es descobrí el 1917 (p. 16). Posteriorment, Thouvenot, 1968-1972: 217, li dedicarà un breu comentari.

que, a l'Alt Imperi i fora d'Itàlia, rep el nom de *municipium*, no té la ciutadania plena, sino el Dret Llatí, perquè els romans no volien incorporar directament a la ciutadania els poble recentment conquerits³⁶. Saumagne (1952) dedueix de les inscripcions *I.A.M.lat.*, 369 i 448 que *Volubilis* era abans i després de la guerra un municipi llatí i que els beneficis que mencionen no estan destinats a la totalitat dels ciutadans: la ciutadania, el *conubium* i l'exempció d'impostos es concedeixen només a alguns membres destacats de l'èlit proromana, mentre que de l'adscripció a la ciutat *d'incolae* i dels béns vacants se'n beneficien tots els ciutadans, llatins o romans³⁷. En canvi, per Gascou, la ciutat era ja abans de la guerra un municipi romà i totes les concessions de Claudi beneficien econòmicament a la comunitat sencera. Els *incolae* porten a la ciutat devastada nous habitants i ingressos per la via impositiva. La concessió del *ius conubium*, per altra part, sembla il·lògica si es tracta d'un municipi romà on se li presuposa, però Gascou, seguint a Wuilleumier, opina que era per solucionar els possibles problemes ocasionats en el passat quan es casaren un ciutadà i una peregrina i els possibles problemes del moment en què es produí una entrada d'*incolae* a la ciutat (Gascou, 1971: 139-141. Cf. Wuilleumier, 1926: 328).

Sherwin-White dedica un capítol a l'emperador Claudi i la seva política de concessió de la ciutadania. Aquest emperador fou un dels que més va defensar la integració de les elits provincials occidentals en el Senat de Roma i les províncies on va crear més *municipia* són el *Noricum*, la *Mauretania Tingitana* i la *Mauretania Caesariensis*. Contra els sarcasmes de *l'Apolocytosis*, 3, Sherwin-White pensa que sempre que Claudi va concedir l'estatut municipal ho va fer amb motius clars. I exposa el cas de la *Volubilis* posterior a la guerra de conquesta: la ciutadania li fou concedida a canvi de l'ajuda donada anteriorment (Sherwin-White, 1973: 241-242, 248-249).

També comenta la idea de Saumagne, anteriorment esmentada sobre el municipi "llatí" de *Volubilis*, que no questiona (*idem*: 341-344).

Gascou (1978) conclou que *Volubilis* estava suficientment romanitzada abans de l'anexió com

³⁶ Saumagne, 1965: I-III; Gascou, 1971: 133. Cf. Fishwick, 1972: 705, nota 38 i 39 per a una breu síntesi de les reaccions a aquesta idea de Saumagne.

³⁷ Saumagne, 1952: 241-242; *idem*, 1962: 542-543, 546 (reimpresió de l'article anterior); Gascou, 1971: 137-t 39.

per a que decidís posar-se de part de Roma en la guerra d'Aedemó per decisió pròpia -en la seva interpretació del seus habitants. Per tant l'anexió seria una conseqüència lògica d'aquest fet i no pas resultat d'una invasió militar³⁸.

Exposa en aquest article que trascorren 4 anys entre la guerra d'Aedemó (40 / 24-I-41 d.C.) i la transformació de la ciutat en municipi (25-I-44 / 24-I-45 d.C.). Tant si considerem que la guerra d'Aedemó i les revoltes dels *mauri* que es produeixen fins el 142 d.C. (Dió Cassi, 60, 9, 2) o el 43 d.C. (segons Fishwick) són dos fenòmens aïllats o bé responen ambdós a una reacció contra la conquesta militar del territori maurità, hem de considerar que no fou fins que la nova província estigué pacificada quan *Marcus Valerius Severus* es dirigí a Roma amb peticions per l'emperador Claudi (Fishwick, 1971: 479-481; Gascou, 1978: 112).

Respecte la *I.A.M.lat.*, 448, extreu aquestes conclusions: en primer lloc, des del 40 d.C., moment de l'anexió, hi ha a *Volubilis* un gran contingent de ciutadans romans; i en segon lloc, la guerra va provocar no només la mort "*d'une partie des combattants enrôlés pour la défense de Volubilis, mais d'une part considérable de la population civile, ce qui laisse penser que les partisans d'Aedemon s'emparèrent pendant un temps de la ville et y perpétrèrent un véritable massacre, sans avoir égard au sexe ni à l'âge*"³⁹. L'arqueologia confirma això, ja que al *decumanus* que es troba a la banda meridional del Temple C, s'hi ha trobat un estrat de destrucció en aquesta cronologia (Gascou, 1978: 113; Euzennat, 1957: 48-51; Tarradell, 1960: 184, que segueix Euzennat). Al sofrir la ciutat una massacre, les víctimes serien moltes i abundants els béns afectats per les lleis caducàries.

Christol i Gascou (1980-1981) reprenen la idea de buscar vincles entre *Volubilis* i Roma que es puguin datar abans de l'anexió i defensen en aquest article que era una ciutat peregrina federada. Ho justifiquen per mitjà d'una comparació amb *Leptis Magna*:

³⁸ Gascou, 1978: 124. Cf. Février, 1989, cap. 1 i 2. Cf. En-Nachioui, 1995, 1996 i 1996-1997 sobre les tendències generals de la historiografia afrancesa del segle XIX i XX en l'estudi de la història antiga del Marroc i, sobre aquest article en concret, 1996: 269-286.

³⁹ Gascou, 1978: 113. Cf. pp. 115-121 on justifica la presència de ciutadans romans abans de la concessió de l'estatut municipal amb un estudi de les tribus que apareixen a l'epigrafia de la ciutat. Cf. Christol, 1988: 312; Le Bohec, 1989; contra En-Nachioui, 1996: 272-276.

1) Esdevé una ciutat federada a l'època de la Guerra de Jugurta; posteriorment fou reduïda a ciutat estipendiària per Cèsar; recuperà la seva *libertas* ca. 7-5 a.C. i a mitjants del segle I d.C. l'onomàstica de la ciutat mostra gran nombre de ciutadans romans; finalment, l'estatut municipal i la ciutadania plena arriben entre els anys 62-78 d.C. (Christol i Gascou, 1980- 1981: 334-337. Cf. Pavis d'Escurac, 1982: 232, que segueix Christol i Gascou). Per tant, les dues ciutats es romanitzen abans de rebre un estatut romà.

2) En ambdues ciutats "*l'édilité est la magistrature subordonnée au sùffetat*" (Christol i Gascou, 1980-1981: 336-337). *Marcus Valerius Severus* havia estat edil abans de ser sùfeta.

Quant s'acorda el *foedus* de *Volubilis* amb Roma? Els autors creuen que seria del període de l'interregne (33 a.C., mort de Bocchus - 25 a.C., adveniment de Juba II). August creà aleshores al voltant d'una dotzena de colònies romanes a la *Tingitana*. Malgrat això la situació de *Volubilis*, propera a l'Atlas Mig, "*qui fut toujours un foyer de dissidence*" (*idem*: 340. Cf. Mastino, 1987: 348. *Contra* Leveau, 1984a: 319; En-Nachioui, 1996: 263-286), el motivà a convertir-la en ciutat federada per que posses els seus *auxilia*, en cas de necessitat, a favor de Roma.

Lenoir (1989) dubta que la suposada "massacre" que per Gascou mostra la *I.A.M.lat.*, 448 sigui tal. Creiem que determinar aquest punt és clau ja que per que el *fiscus* rebés les propietats no havia de poder-les reclamar ningú més, és a dir, havien d'haver mort tots els parents del difunt. Per tant ens extendrem en exposar el seu raonament. En primer lloc, el sondeig al *decumanus* proper al Temple C no demostra tan clarament com varis autors ho han interpretat l'incendi de la ciutat. De fet l'autor de les excavacions és molt prudent en aquest punt⁴⁰. Per

altra part, la superfície del sondeig és de només 8 m² (2 x 4 m) i enlloc d'aquesta àrea o de la resta del jaciment hi ha altres estrats d'incendi sinó que, pel contrari, estudis posteriors mostren "*la continuité d'occupation et l'importance de l'activité édilitaire dans le centre monumental (...) qui n'a pas été abandonné au cours du Ier s. de notre ère*"⁴¹.

En segon lloc, cal tenir en compte la *I.A.M.lat.*, 369: es data en el 44 d.C. i no indica dins els beneficis que la ciutat rep de Claudi els *bona vacantia*. I la *I.A.M.Lat.*, 448, que es data com a mínim 10 anys després sí que ho fa. Per què? Segons Christol perquè es vol valoritzar el paper de *Marcus Valerius* (Christol, 1986: 87). Per Lenoir, si l'*ordo* no ha considerat necessari esmentar aquí aquest fet era perquè no el considerava important, no representava un interès real per la ciutat, "*donc le nombre des citoyens romains de Volubilis morts au cours de la guerre d'Aedemon n'était pas très élevé*" (Lenoir, 1989: 96).

En tercer lloc, a mitjants del segle I d.C., segons Lenoir, l'emperador encara no disposava plenament de la potestat d'alterar el destí d'aquests béns (*idem*).

Tal com ja va demostrar Cuq (1917), els ciutadans difunts eren romans, ja que sinó la transmissió hereditària es regiria per la costum peregrina i el *fiscus*, en conseqüència, no en podia disposar. Dos fets ens mostren -segons l'autor- que els fills dels ciutadans romans de *Volubilis* no podien heretar legalment: havien rebut la ciutadania *ex viritim* i això implica l'exclusió de la família de la categoria de ciutadans; i el fet que Claudi els hi concedeix el *ius conubium*, és a dir, abans no en podien disposar. Aleshores, els fills dels ciutadans romans de la ciutat que moriren en el bàndol romà -és inqüestionable que un nombre indeterminat de ciutadans i peregrins col·laboraren en la defensa-

40 "Il est possible que la ville ait souffert de la lutte contre *Aedemon* à la quelle elle participe; peut-être le quartier fut-il alors incendié; peut-être fut-il simplement rénové par les *duumvirs* du nouveau municipe romain de Claude: mais il ne conserve aucune trace de construction des Ier et IIe siècles de l'ère chrétienne et paraît abandonné (...) L'abandon de ce quartier voisin du forum pendant les deux premiers siècles de l'occupation romaine est inattendu...", Euzennat, 1951: 51-52. Els mots subratllats són de Lenoir, 1989: 93 que precisa: "*Point n'est besoin d'insister sur les 'peut-être' transformés en quasi-certitude et sur le quartier 'voisin du forum' transformé en 'quartier central'*" i a la nota 22: "*Malgré les précautions oratoires prises par les uns et les autres (...) l'hypothèse se transforme en quasi certitude, puis en certitude*". Cf. En-Nachioui, 1996:269-271.

41 Lenoir, 1989: 94. Cf. també Jodin, 1987: 319, nota 232, que no és recollida per Lenoir: "*Certains auteurs ont inclus Volubilis dans la liste des villes dévastées, et même incendiées en l'an 40, lors de la guerre d'Aedemon: (...) Pour notre part, nous n'avons rien constaté d'aussi radical dans le sol de Volubilis. Le fait même que des insulae entières aient traversé les siècles depuis la fondation de la ville, ainsi que nous l'avons démontré, témoigne qu'elles n'ont pas subi de dommages majeurs. Les massacres, s'ils sont incontestables, ne furent pas obligatoirement suivis d'un incendie généralisé...*". Per altra part, la zona rural propera a *Volubilis* pateix a partir de la conquesta romana una pèrdua important d'assentaments: "*Il est en effet possible que l'abandon de 40% des sites préromains soit une conséquence des troubles suscités par l'assassinat de Ptolémée (...) Il n'est pas impossible que la population des campagnes et les établissements ruraux aient été touchés par ces événements*", Akerraz i Lenoir, 1990: 228-229.

no haurien pogut legalment heretar els béns dels seus pares. “*C’est cette anomalie que Claude annule en accordant à ces héritiers naturels la juste possession des biens de leurs parents; il leurs confère, de fait, la factio testamenti passive qu’ils n’avaient pas aux yeux de la loi*” (Lenoir, 1989: 101). Això explicaria que aquesta informació no aparegués a la *I.A.M.lat.*, 369 que és oficial i sí a la *I.A.M.lat.*, 448 que és privada.

Gascou va respondre a aquest article de Lenoir. No creu que els fills d’un ciutadà i una peregrina hagin de ser necessàriament peregrins, sinó que poden ser ciutadans si aquest disposava del *ius conubium* (Gaius *Inst.* 1,75-76; Gascou, 1992: 137). Si els ciutadans anteriors a Claudi tenien el *ius conubium*, els seus fills podien heretar legalment. I creu que el tenien en virtut del *foedus* que *Volubilis* establí amb Roma (Christol i Gascou, 1980-1981). Quan Claudi vol agrair el recolzament de la ciutat en la guerra, els hi otorga el mateix que August: el *ius conubium*. De manera que sí s’ha de considerar que gran part de la població adulta de *Volubilis* va morir.

En-Nachioui tracta aquest tema en el capítol 14, “La revolució de Aedemón: ¿Historia de un asesinato o el asesinato de una Historia?”, de la seva tesis doctoral. La idea central d’aquest a és que la colonització francesa del Marroc va implicar la voluntat d’escriure la història antiga d’aquests territoris des d’una clara visió eurocentrista, on els pobles indígenes rebien la “Cultura” i el “Progrés” sempre de mans dels europeus. I trobaren en l’arqueologia una eina per a realitzar això⁴².

En-Nachioui analitza les interpretacions de la inscripció *I.A.M.lat.*, 448 des d’un punt de vista ideològic, sense estudiar els conceptes legals en ella esmentats perquè queden al marge del seu treball. Fins els anys cinquanta no va ser molt utilitzada en aquest sentit, però, després es convertí

42 “La arqueología llevada a cabo en Marruecos nos hace preguntarnos cuál es la naturaleza de la misma como ciencia. Tanto las excavaciones como la interpretación de los datos reflejan que esa arqueología dista mucho de poder ser llamada ciencia. Hemos visto a lo largo del trabajo como la corriente colonial ha manipulado e incluso falseado los datos y sobretodo las interpretaciones entrando en muchas ocasiones en contradicción con los propios datos. Los objetivos de esta actitud eran muy concretos. Intentaron demostrar la intervención exterior y su aportación en el desarrollo de la zona. Ideológicamente se trataba de un intento de establecer una línea de pensamiento que justificase la superioridad de la civilización del colonizador y por extensión la superioridad de las personas de esta etnia. Era por tanto, una forma de legitimar la propia colonización francesa en Marruecos”, En-Nachioui, 1996: 352.

en un tema recurrent⁴³. Alguns autors van aprofitar un passatge d’Euzennat (1957: 5 1-52; Cf. *supra* notes 40-41 i Lenoir, 1989) per concloure que la guerra havia provocat a *Volubilis* una massacre ciutadana provocada pels partidaris d’Aedemó⁴⁴. Crítica en especial els articles de Gascou (1971, 1978, 1980-1981 i 1992), tant per l’actitud ideològica de fons que hi observa, com pel fet d’extreure conclusions poc justificades sobre el nombre de ciutadans romans en cronologies pre-anexió a *Volubilis* i sobre el seu possible estatut de ciutat federada⁴⁵. En conclusió, quan es pretén convertir

43 “En los años cincuenta, el proyecto de la colonización arqueológica e históricase planteó de manera diferente; se hizo de la revolución de Aedemón el tema clásico de la arqueología llevada a cabo en Marruecos desde los años cincuenta hasta nuestros días”, *idem*: 269.

44 “En 1957 Euzennat, en su interpretación a “la destrucción de Volubilis”, expresó su hipótesis de la manera siguiente: (...) Las excavaciones de Euzennat y su interpretación de dichas excavaciones y su hipótesis dieron un elemento nuevo a los arqueólogos. A partir de entonces, todos los trabajos que se realizaron sobre este tema, la guerra de Aedemón, se han basado en dichas excavaciones (...) Euzennat no afirmó la destrucción de Volubilis pero los autores han utilizado su hipótesis para afirmar sus posturas. (...) No debemos olvidar que la posición de Euzennat se volvió también más radical. Si en 1957 “la destrucción de Volubilis por Aedemón, solo era una posibilidad (...) en 1982 ha pasado a ser una realidad”, En-Nachioui, 1996: 269-271. Aquesta darrera referència a Euzennat és errònia ja que cita Euzennat i Marion, 1982: 208 i això correspon a les *I.A.M.lat.*, en concret a la introducció històrica de les inscripcions procedents de *Volubilis* (pp. 207-210). Aquesta introducció fou escrita per Gascou ja que s’hi pot llegir “sur la signification de ces faveurs de Claude à Volubilis, voir en particulier notre interprétation dans Latomus, t. 30, 1971, pp.136-141)” i això correspon a Gascou, 1971.

45 “He aquí la lógica de Gascou y sus colegas: Ptolomeo fue asesinado por los romanos y Marruecos fue invadido por los mismos; pero la destrucción de Volubilis y la masacre humana fueron obras de Aedemón. ¿Qué podemos entender de estas interpretaciones? No se ha dado ninguna importancia al asesinato de Ptolomeo”, En-Nachioui, 1996: 272; sobre Gascou, 1978, “Como se destaca de los textos citados, Gascou no tuvo ningún argumento sólido que pueda llevarnos a creer en sus posturas. Las consideraciones de Gascou son banales y no pueden resistir una mínima crítica. Tanto Gascou como otros tienen el derecho natural de imaginar lo que quieran, pero sus imaginaciones no tienen porque ser una realidad, sobre todo cuando se trata de hechos históricos y realidad. No hay ninguna justificación válida que las personas inscritas en las tribus Quirina y Galeria son ciudadanos romanos de la Volubilis pre-invasión romana (...) Sin entrar en muchos más detalles, cabe señalar que tanto la hipótesis como la demostración es un montaje en la cabeza del mismo Gascou y no pueden convertirse en una realidad histórica de Volubilis”, *idem*: 275-276; sobre Christol i Gascou, 1980-1981, “Christol y Gascou, siguiendo la tradición, han buscado la fórmula de la comparación y la han encontrado en el ejemplo de Lepcis Magna (...) Es obvio que se trata de otra invención o mejor dicho de la continuación de la primera, que no tiene ninguna base sólida. En los mejores casos el argumento utilizado para afirmar el posible foedus entre

Aedemó en el culpable de la guerra, “*contradiciendo la lógica*”, és el mecanisme ideològic el que està actuant, no el sentit comú⁴⁶.

4. INSCRIPCIONS, INTERPRETACIONS I MASSACRES

1) El tema dels bona *vacantia* volubilitans no implica només factors legals i econòmics relatius a l'Alt Imperi sinó també factors d'interpretació subjectiva de les inscripcions. La *I.A.M.lat*, 448 va provocar certa admiració en els anys posteriors a la seva troballa perquè: tractava molts temes (ciutadania romana, municipalització, *incolae*, *bona vacantia*, etc) poc coneguts aleshores i el debat consistí, a principis de segle, en donar interpretacions a aquests mots. Com hem vist, fou utilitzada per justificar des de conceptes relacionats amb la municipalització, els impostos, etc, a la presència colonial francesa al Marroc. Seria ingenu voler analitzar el problema sense tenir en compte els condicionants apriorístics. Les excavacions, dirigides per militars, es concentraren en les ciutats perquè era en el contexte urbà on es reflexava millor el *modus vivendi* cultural i tecnològic romà⁴⁷. El raonament implícit en els tre-

Lepcis magna y Roma, sólo puede servir para poner una cuestión sobre este tema y no para considerarla una realidad histórica, idem: 278-279.

⁴⁶ Idem: 285; “*Todos los documentos desmienten estas interpretaciones simplistas. La guerra de Aedemón en contra de los romanos no era un caso aislado sino todo lo contrario, era una acción natural y habitual tanto en Mauritania como en todo el Magreb antiguo. No pretendemos estudiar la resistencia magrebí a la invasión y a la ocupación romana, sino que queremos dar unos ejemplos que contradicen la interpretación simplificadora*”, idem: 279; “*Fueron los romanos quienes cometieron un crimen y no al contrario. Fueron los romanos quienes invadieron Mauritania después de matar a su rey y no lo contrario. ¿No son los romanos quienes destruyen Carthago? (...) Las revoluciones eran en contra de los romanos y no en contra de los indígenas (...) El motivo principal del asesinato de Ptolomeo era anexionar Mauritania y dividirla (...) Los arqueólogos e historiadores, contradiciendo la lógica, han intentado presentar a Aedemón como responsable de la guerra en Mauritania y luego de las destrucciones. Al contrario, la lógica de esta interpretación está inspirada e integrada en la lógica colonial y racista de la escuela colonial francesa*”, idem: 283-285.

⁴⁷ “*The colonial context of archaeology which tended to overemphasize current european trends must be seen as part of the explanation. As a monopoly technology wielded by the Europeans, the importation of archaeology was not as innocuous a process in North Africa as in other colonial contexts. The reason for the greater value attached to archaeology was at hand to recover that lost chapter of European history The tendency is reflected in the fact that the better part of archaeo-*

balls d'aleshores es basava en que els volubilitans del 40-41 d.C. s'adonaren de la “superioritat” de la cultura romana i, estant ja parcialment romanitzats, recolzaren a la potència invasora pel seu propi benefici. Era, pertant, incomprensible la resistència del Marroc a la colonització dels segles XIX-XX⁴⁸.

2) Els protagonistes de la polèmica a la primera meitat del nostre segle foren Cuq i De Sanctis. Gascou, protagonista del debat a la segona meitat del segle, intenta en les seves obres justificar una romanització preclaudiana del territori per exposar que l'anexió a l'Imperi era una conseqüència lògica d'això, en lloc de ser fruit d'una guerra de conquesta. El fet de la “hipotètica” situació de ciutat federada que es planteja per Christol i Gascou (1980-1981) és emprat posteriorment per Gascou com a justificació de la possessió dels ciutadans romans preclaudians de *Volubilis* del *ius conubium* (Gascou, 1992: 137-138. *Contra* En-Nachioui, 1996: 276-278).

3) El fet que la ciutat es possi de part de Roma en la guerra d'Aedemó, que és la guerra contra la invasió, afavoreix el seu raonament. Però cal plantejar-se també la hipòtesi següent: *Volubilis*, malgrat la presència d'estatuària i inscripcions llatines preclaudianes podia no haver estat una ciutat “tant” romanitzada. És indubtable, si seguim els criteris epigràfics acceptats, que dona mostres d'estar-ho. Però potser només existia una elit proromana consumidora de productes de luxe i “cultura”, especial-

logical field work in North Africa during the first century of colonial domination was carried out not by professional technicians or trained academics, but either by military officers of the occupation forces (...) or by members of the colonial administration (...) This distorted reading of the african past as a variant of present experience, with its emphasis on the instruments of domination and acculturation, led quite naturally to the city. In the patterns of its streets, the plans of its buildings, its iconography, and its official language, the Classical city, reflected what the colonialist, given his vicarious identification with the roman achievement, wished to see in the past”, Shaw, 1980: 34.

⁴⁸ “*L'histoire de la Numidie et de la Maurétanie avant la conquête romaine fut, en somme très semblable à celle de l'Afrique berbère au moyen Âge. C'est la même confusion, la même suite, monotone et rebutante, de complots, de meurtres, de révoltes, de guerres, d'effondrements; le même mélange de boue et de sang, la même incapacité, de la part des maîtres, d'organiser les rouages de la machine gouvernementale...*”, Gsell, 1913-1928: vol. 5, 167; “*Dans la Maurétanie même il y avait des colonies, qui souhaitaient certainement faire enfin partie d'une province (...) Il convenait qu'un gouvernement plus fort se fit mieux respecter par des barbares turbulent?*”, idem: vol. 8, 286; Toutain, 1943-1945: 174; Thouvenot, 1949: 16; Gascou, 1978: 114; idem, 1984: 167; Février, 1989, cap. 1 i 2; Gozalbes Cravioto, 1992; idem, 1993; En-Nachioui, 1995, 1996 i 1996.1997.

ment forta⁴⁹. En el moment de la invasió -recordem que fruit de l'assassinat de Ptolomeu, rei legítim de Mauritania, territori que comprenia les futures províncies de *Tingitana* i *Caesariensis*- aquesta elit, o una part d'ella, i la seva clientela⁵⁰ es possà de banda de Roma i amb més o menys coacció podia haver aconseguit que part de la població adulta s'integrés en un grup militar similar als *auxilia*. No entenem la hipòtesi segons la que la població de la ciutat es possà en massa a favor de Roma, la potència invasora; sens dubte alguna mena de mecanisme coactiu se'ns escapa pel moment.

La raó per a aquest recolzament no creiem que fos una romanització profunda de la ciutat, en aquesta cronologia. Podem considerar varies opcions: En primer lloc, com d'altres vegades en la història preromana del Nord d'Àfrica, ciutats i monarques es posen de part de Roma i en contra d'altres regnes o personatges nordafricans per raons estrictament polítiques i conjunturals⁵¹. En segon lloc, *Volubilis*, possible capital de la monarquia mauritana a la banda oest del regne, podia haver donat el seu recolzament a Roma d'igual manera que la capital de la banda est: a *Caesarea* no s'ha constatat ni epigràficament ni arqueològicament cap destrucció en el moment de la guerra d'anexió⁵², ni un descens en el

49 L'onomàstica volubilitana demostra per als antonins i severs la romanització de la ciutat; però també ens en dóna una imatge deformada: "Il faut donc admettre que les milieux modestes de Volubilis s'exprimaient rarement par des inscriptions", Le Bohec, 1989: 352; "La documentation donc nous disposons privilégie les classes supérieures de la société; ce phénomène, certes général en épigraphie, est accentué dans le cas de Volubilis", *idem*: 355.

50 "L'insurrection d'Aedemon suscite dans le jeune municipie un sursaut héroïque. L'élite romaine organise et encadre la résistance; elle enrôle et mène au combat sa clientele indigène, incolae et stipendiaires; elle s'épuise elle-même, en même temps que s'épuisent les facultés contributives des hommes et du sol", Saumagne, 1962: 548.

51 Sense sortir de la Mauritània, Boccus ajuda a Roma amb la captura de Jugurta; durant la guerra civil entre Cèsar i Pompeu, Bogud col·laborava amb el primer i Boccus II amb el segon; Bogud, posteriorment va donar suport a Marc Antoni. Cf. Apià, *Bell. Civ.*, 5,26; Gsell, 1913-1928, vol. 8: 199; Momigliano, 1975; Leveau, 1984b: 13-14; Roldán Hervás, 1991: 430-431, 438, 618, 621, 635.

52 "Les opérations consécutives du soulèvement d'Aedemon dans les années 40 ap. J.-C. sont assez mal connues en dehors de l'épisode volubilitain et de l'expédition vers le fleuve Ghir (...) Au premier siècle ap. J.-C. aucun document épigraphique en permet de localiser dans ces régions un quelconque engagement militaire, à l'exception d'un texte d'Oppidum Novum où il est question de soldats d'un praesidium tués par les Barbares", Leveau, 1984b: 495; "Le royaume devient province romaine et à l'administration royale embryonnaire se substituent le gouverneur et son officium, la ville est promue au rang

nombre d'establiments rurals preromans⁵³. En tercer lloc, els volubilitans sabien que la guerra havia provocat destruccions al nord de la província, a *Tingi*⁵⁴ i *Tamuda*⁵⁵ i que no havia estat així a *Caesarea*; amb la intenció d'evitar o minimitzar que fets d'aquest tipus es produïssin a la seva ciutat, l'elit, potser també la població en aquest cas, decidí donar suport a Roma. Aquesta hipòtesi és la que considerem més probable.

Després de guanyar la guerra, Roma compensa la ciutat per les seves pèrdues. En aquest context tornaria a tenir sentit reprendre la idea de Saumagne segons la que alguns d'aquests beneficis no estaven destinats al municipi com a globalitat sinó a l'elit proromana (Saumagne, 1962: 539-540). En efecte, creiem que aquesta se'n beneficià més que la massa de la població, encara que això no aparegui -o no pugui aparèixer- a la inscripció, on teòricament tots els beneficis foren repartits entre els ciutadans del nou municipi de manera indivisa. Sens dubte l'elit esperava quelcom a canvi del seu suport: terres fraudulentament sustretes al càlcul dels *bona vacantia*, terres de la part de l'elit contrària a col·laborar amb Roma, càrrecs, etc.

4) Respecte la massacre de ciutadans, l'arqueologia, com hem dit, no ho confirma perquè no s'ha detectat un estrat de destrucció clar (Euzennat, 1957: 51-52; Lenoir, 1989: 93). Com ara el que s'ha

de colonie honoraire et sans doute le reste de ses notables reçoivent-ils la citoyenneté romaine. Une telle romanisation est a la fois la consequence d'une romanisation ancienne et la recompense probable de son calme pendant la guerre contre Aedemon qui prétendait venger son dernier roi", idem: 502.

53 "De cette époque [flavis] datent en effet la plupart des villae identifiées au cours de mes prospections. Il en s'agit évidemment pas d'une création ex nihilo: les ramassages de surface qui appuient cette hypothèse attestent une occupation des sites plus ancienne d'un bon demi-siècle et la seule fouille scientifiquement conduite, celle de la ferme du Nador; a révélé la présence d'un établissement agricole d'époque royale", *idem*: 502. Això sí es produeix a *Volubilis*; cf. Akerraz i Lenoir, 1990: 228-229, que citem a la nota 41.

54 "Les traces d'incendie et d'abandon se multiplient sur tout le territoire de Tingitane, et, dans la campagne qui entoure Tanger; tout, absolument tout, porte des traces de destruction. Il en s'agit plus de villes comme Tamuda, Lixus, Volubilis, mais de la plus petite ferme, du plus petit habitat, de la plus petite installation (l'usine de Cotta en particulier)", Ponsich, 1970: 184. Cf. *idem*: 214-217; Laporte, 1974: 201-211.

55 Tarradell, 1954: 339-343. Tarradell esmenta també la destrucció de *Lixus* (pp. 343-344). Lenoir, 1992: 271-273, crítica, d'igual manera com ha fet amb *Volubilis* (Lenoir, 1989) la interpretació aquí extreta de les restes arqueològiques i conclou que la ciutat no va sofrir cap destrucció generalitzada a mitjants del segle I d.C.

documentat a la ciutat espanyola de *Valentia* (= València) en relació a la destrucció d'aquesta per Pompeu, amb restes de cossos calcinats⁵⁶. Però tampoc cal buscar necessàriament dins la ciutat restes clares d'això per considerar que es produïren baixes en el bàndol volubilità. Potser els combats es desenvoluparen en els voltants de la ciutat (Akerraz i Lenoir, 1990: 228-229).

5) La nostra reconstrucció dels fets és la següent: Al produir-se la invasió, un grup de l'elit proromana de la ciutat aconsegueix fer una "lleua" de tropes que s'integren en una unitat militar semblant als *auxilia*. Lluiten a favor de Roma. Claudi concedeix al municipi com a globalitat, i en conseqüència se'n beneficiaren tots els seus ciutadans de manera indivisa, tots els elements anteriorment esmentats: la ciutadania, el *ius conubium* i l'exempció d'impostos. Els *incolae* s'adscriuen al territori del municipi i hi aportaran ingressos per la via impositiva. El nostre dubte està en els *bona vacantia*. Tant si hi hagué una massacre de la població adulta com si aquí hem d'entendre un tant per cent relativament reduït de baixes, el nombre d'aquestes propietats podia ser considerable. Se'ns presenten dues opcions:

a) *Volubilis* era una ciutat federada des d'August (Christol i Gascou, 1980-1981). Els béns dels difunts podien ser heretats legalment pel seus descendents, però la "massacre" provocà que esdevinguessin vacants. Claudi els cedeix al municipi.

b) *Volubilis* no era una ciutat federada des d'August (Lenoir, 1989); aquests béns esdevingueren propietat dels fills peregrins dels ciutadans morts que no haguessin pogut here-

⁵⁶ Es tracta d'un estrat de destrucció de 10 m², amb una potència de 20-30 cm., però amb la presència de, com a mínim, 7 cossos calcinats amb clares restes de tortures i mutilacions: 'Los resultados de los estudios arqueológicos y antropológicos confirman que nos encontramos ante los restos de una batalla (...) Se ha contabilizado un número mínimo de 7 individuos (...) Algunos huesos exhibían un brillo de color negro que nos haría suponer que fueron quemados en presencia de sangre, quedando, en algunos casos, restos de materia orgánica (...) Las heridas que presentan los restos nos hacen diferenciar entre las que fueron hechas durante la lucha (...) y las que indican que se produjeron con posterioridad, como el empalamiento y la mutilación del individuo 1792 (...) En otros lugares de la ciudad también se ha registrado la existencia de este nivel de destrucción, aunque nunca con la rotundidad que aquí (...) En las excavaciones de las Cortes Valencianas también se encontraron indicios de un incendio en esta misma posición estratigráfica. En ambos lugares los materiales arqueológicos que se recuperaron eran bastantes semejantes a los registrados en este nivel de incendio', Ribera, 1995: 30-37.

tar d'altre manera que amb la il·legalitat que comet Claudi als concedir-los hi.

Malgrat que no podem aportar en l'actualitat noves proves, entre aquestes dues opcions ens decantem per la primera, no perquè: considerem definitius els arguments de Gascou i Christol en relació a *Leptis Magna*, sinó perquè: en primer lloc, August va realitzar a la Mauritania reial una gran política municipalitzadora i colonitzadora⁵⁷. Convertir *Volubilis*, important ciutat del sud, potser capital reial, en federada seria una acció conseqüent dins la seva política. En segon lloc, el suport volubilità podia ser, en part, una resposta a l'hipotètic *foedus*: la ciutat estaria obligada a donar ajuda militar a Roma (Mommsen, 1889: 300-301; W. T. Arnold, 1968: 231; Christol i Gascou, 1980-1981: 340). Davant la situació traumàtica de la invasió, podia haver escollit no respectar-lo, però ho va fer, com hem dit, per la por a la destrucció de la ciutat. No podem determinar si les baixes de la població ciutadana foren provocades pels partidaris d'Aedemó o per lluites a l'interior de l'elit volubilitana.

Quin fou el destí final dels *bona vacantia* cedits al municipi? Creiem que l'ús de les terres agrícolament més productives s'otorgà a la part proromana de l'elit, la que més havia lluitat -no és una metàfora- a favor de l'integració de la Mauritania dins l'Imperi Romà. I la resta es repartí entre la població urbana de la ciutat i els *incolae*⁵⁸. Aquests havien de pagar els *munera*, però, no tributaven per les terres de què: disposaven abans de l'adscripció a la nova ciutat⁵⁹. Otorgant-los part d'aquestes terres, el municipi s'assegurava uns ingressos suplementaris. Tindrien 10 anys per a adaptar-se a la nova situació, però després, haurien de pagar impostos per aquestes terres.

⁵⁷ Les mauritànies reben un fort impuls colonitzador amb August que crea el municipi de *Tingi* (38 a.C.) i les colònies de *Aquae Calidae*, *Tingi*, *Zilis*, *Babba* i *Banasa*. La causa d'aquest augment ràpid de les *civitates* romanes es deu a la necessitat d'August d'assentar veterans de les guerres civils. Les bones relacions establertes amb els monarques "títelles" li permetten fer-ho amb una facilitat que no troba a les ja romanitzades i explotades terres de les províncies "tradicionals" (cf. Gascou, 1982a: 144).

⁵⁸ Jurídicament *attributi* o *contributi*, les diferències entre ells serien mínimes, cf. Gascou, 1971: 139, nota 2.

⁵⁹ Humbert, 1873: 457-458; "... ils étaient libres de la taxe foncière quant à leur pseudo-territoire; mais il leur était remis en possession et en jouissance, soit en vertu d'une libre décision de la cité suzeraine, soit sous l'influence de Rome, certaines parcelles de terre communes de Genua, pour les quelles le village devait payer au trésor de la ville de Genua une taxe foncière...", Mommsen, 1889: 413.

ADDENDA

Estant aquest article en premsa, s'ha publicat el llibre de Michèle Coltelloni-Trannoy (1997), *Le royaume de Maurétanie sous Juba II et Ptolémée* (Paris, Éd. du C.N.R.S.). A la p. 61, nota 61, l'autora ens diu en referència a la suposada massa-

cre: "Toutefois, M. Euzennat a conduit d'autres fouilles à Volubilis qui n'ont pas été publiées et au cours desquelles une couche noire de 20 cm d'épaisseur aurait été mise au jour, au nord de la ville, sur une surface approximative de 600 m². Desitgem que aquestes excavacions puguin ésser publicades per tal de clarificar el tema objecte d'aquest treball.

BIBLIOGRAFIA

Fonts

- Corpus Inscriptionum Latinarum* (Vol. 6).
- (1964), *Pline le Jeune. Lettres. Panegyrique de Trajan* (Vol. 4) (Durry, Marcel, Trans.). Paris: Les Belles Lettres.
- (1932), *Plini el Jove. Correspondència amb Trajà* (Olivar, Marçal, Trans.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- (1967), *Cicero* (Vol. 6) (Freese, John Henry, Trans.). Cambridge & London: Loeb Classical Library.
- (1970), *C. Suetonio Tranquilo. Vida de los doce césares* (Bassols de Climent, Mariana, Trans.). Barcelona: Ediciones Alma Mater.
- (1982), *Plinio. Storia Naturale* (Barchiesi, Alessandro; Centi, Roberto; Corsaro, Mauro; Marcone, Arnaldo; Ranucci, Giuliano, Trans.). Milano: Einaudi Editore.
- (1989), *Dio's Roman History* (Cary, Earnest, Trans.). Cambridge & London: Classical Loeb Library.
- (1993), *Tacito. Annali* (Ceva, Bianca, Trans.). (6^a ed.). Milano: Rizzoli.
- CHATELAIN, L. (Ed.). (1946), *Inscriptions Latines du Maroc* (Vol. 1). Paris.
- D'ORS, A., et alia. (Eds.). (1968-1975), *El Digesto de Justiniano*. Pamplona: Ed. Aranzadi.
- EUZENNAT, M., MARION, J., GASCOU, J., & DE KISCH, Y. (1982), *Inscriptions latines du Maroc, Inscriptions Antiques du Maroc* (Vol. 2). Paris: Eds. du C.N.R.S.
- GROAG, E., STEIN, A., & PETERSEN, L. (Ed.). (1933-1987), *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I II. III*. Berlin: Berolini apud Walter de Gruyter.
- RICCOBONO, S. (Ed.). (1968), *Fontes Iuris Romani Antejustiniani* (2^a ed.). Firenze: S.A.G. Barbera.

Obres de referència

- EUZENNAT, M. (1961), "Volubilis", in G. Wissowa & W. Kroll (Ed.), *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* (Vol. 9A1, pp. 864-873). Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag.
- GASCOU, J. (1984), "Aedemon", *Encyclopedie Berbère* (Vol. 2, pp. 164-167). Aix-en-Provence: Edisud.
- HOFMANN, M. (1959), "Ptolemaios von Mauretaniien", in G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, & K. Ziegler (Ed.), *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* (Vol. 23.2, pp. 1768-1787). Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag.
- HUMBERT, G. (1873-1919a), "Bona", in C. Daremberg, E. Saglio, & E. Potier (Ed.), *Dictionaire des Antiquités Grecques et Romaines* (Vol. 1, pp. 720-721). Paris: Hachette.
- HUMBERT, G. (1873-1919b), "Bona caduca", in C. Daremberg, E. Saglio, & E. Potier (Ed.), *Dictionaire des Antiquités Grecques et Romaines* (Vol. 1, pp. 721-724). Paris: Hachette.
- HUMBERT, G. (1873-1919c), "Bona vacantia", in C. Daremberg, E. Saglio, & E. Potier (Ed.), *Dictionaire des Antiquités Grecques et Romaines* (Vol. 1, pp. 732-733). Paris: Hachette.
- HUMBERT, G. (1873-1919d), "Incola", in C. Daremberg, E. Saglio, & E. Potier (Ed.), *Dictionaire des Antiquités Grecques et Romaines* (Vol. 3.1, pp. 457-458). Paris: Hachette.
- LEONHARD (1899a), "Bona caduca", in G. Wissowa & W. Kroll (Ed.), *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* (Vol. 3, pp. 685-686). Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung.
- LEONHARD (1899b), "Bona vacantia", in G. Wissowa & W. Kroll (Ed.), *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* (Vol. 3, p. 697). Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung.

- MOMMSEN, T. (1975), "Bona", n K. Ziegler, W. Sontheimer, & H. Gärtner (Ed.), *Der Kleine Pauly. Lexicon der Antike in fünf Banden* (Vol. 1, pp. 924-925). München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- WEINSTOCK, S. (1930), "Mauretania", n G. Wissowa & W. Kroll (Ed.), *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* (Vol. 14, pp. 2344-2386). Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung.
- Altres**
- AKERRAZ, A., & LENOIR, E. (1990), "Volubilis et son territoire au Ier siècle de notre ère", *Actes du colloque sur l'Afrique dans l'occident romain (Ier siècle av. J.-C. -IVe siècle ap. J.-C.)*, Rome, 3-5 décembre 1987. (pp. 213-229). Roma: Ecole Française de Rome. Palais Farnèse.
- AMIRANTE, L. (1992), *Una storia giuridica di Roma*. (1ª ed.). Napoli: Jovene Editore.
- BUENACASA PEREZ, C. (1997), "La figura del obispo y la formación del patrimonio de las comunidades cristianas según la legislación imperial del reinado de Teodosio (379-395)", *Vescovi e pastori in epoca teodosiana*. Roma, Studia Ephemeridis Augustinianum, 58. I, pp. 121-139
- CARCOPINO, J. (1933), "Volubilis Regia Iubae", *Hesperis*, XVII, I, pp. 1-24.
- CARCOPINO, J. (1943) *Le Maroc Antique*. (13ª ed.). Paris: Gallimard.
- CHATELAIN, L. (1915), "Inscription relative à la révolte d'Aedemon", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions*, pp. 394-399.
- CHATELAIN, L. (1916) "Les Fouilles de Volubilis", *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques*, pp. 70-92.
- CHATELAIN, L. (1924a), "Une inscription de Volubilis", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions*, pp. 77-78.
- CHATELAIN, L. (1924b), *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, 150, n°3.
- CHATELAIN, L. (1968 [1944]), *Le Maroc des romains*. (2ª ed.). Paris: Editions De Boccard.
- CHRISTOL, M. (1986), "Les hommages publics de Volubilis: épigraphie et vie municipale", in A. MASTINO (Ed.), *L'Africa romana. Atti del III Convegno di studio, Sassari, 13-15 dicembre 1985*. (Vol. 1, pp. 83-96). Sassari: Edizioni Gallizi.
- CHRISTOL, M. (1988), "Rome et les tribus indigenes de la Maurétanie tingitane", in A. MASTINO (Ed.), *L'Africa romana. Atti del V Convegno di studio, Sassari, 11-13 dicembre 1987* (pp. 305-337). Sassari: Pubblicazioni del Dipartimento di Storia dell'Università di Sassari. Gallizi.
- CHRISTOL, M., & GASCOU, J. (1980-1981), "Volubilis, cité fédérée?", *Mélanges de l'École Française à Rome*, 92, pp. 329-345.
- CHRISTOL, M. & MAGIONCALDA, A. (1989) *Studi sui procuratori delle due Mauretaniae*. Sassari, Università degli Studi di Sassari.
- CONSTANS, L. (1924a), "Note sur deux inscriptions de Volubilis", *Le Musée Belge*, 28, pp. 103-108.
- CONSTANS, L. (1924b), *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, pp. 156-157.
- CUQ, E. (1916), "La Inscription de M. Valerius Severus à Volubilis", *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions*, 261-262, pp. 284.
- CUQ, E. (1917), "Les successions vacantes des citoyens romains tués par l'ennemi sous le règne de Claude d'après une inscription de Volubilis", *Journal des Savants*, 481-497, pp. 538-543.
- CUQ, E. (1918), "Note complémentaire sur l'inscription de Volubilis", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions*, pp. 227-232.
- CUQ, E. (1920), "La cite punique et le municipe de Volubilis", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions*, pp. 339-350.
- DE MARTINO, F. (1974). *Storia della Costituzione Romana* (Vol. 4). (1ª ed.). Napoli: Casa Editrice Dott. Eugenio Jovene.
- DE SANCTIS, G. (1917-1918), "Note di epigrafia romana, III-La iscrizione di Volubilis", *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, 53, pp. 453-458.
- DE SANCTIS, G. (1918-1919), "Note di epigrafia romana, IV Ancora la iscrizione di Volubilis", *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino*, 54, pp. 329-334.
- DE SANCTIS, G. (1925), "Epigrafica, IV - La iscrizione de Volubilis", *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 53, pp. 372-380.
- DE VILLEFOSSE, H. (1915a), *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, pp. 391-393.
- DE VILLEFOSSE, H. (1915b), *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, pp. 218-219.
- DELMARE, R. (1989), *Largesses sacrés et res privata. L'aerarium imperial et son administration du IVe au VIe siècle*. (1ª ed.). Roma: Ecole Française de Rome. Palais Farnèse.
- EN-NACHIOUI, E.-A. (1995), "Las primeras excavaciones en Volubilis (Marruecos): ¿Arqueología, historia o simple colonización?", *Pyrenae*, 26, pp. 161-170.
- EN-NACHIOUI, E.-A. (1996), *Aportaciones al estudio de la romanización de la Mauritania Tingitana: un siglo de arqueología colonial*, Universitat de Barcelona (Col·lecció Tesis doctorals microfíxades. n° 2990).

- EN-NACHIOUI, E. A. (1996-1997), "Mauritania Tingitana: romanización, urbanización y estado de la cuestión". *Hispanica i Roma. D'Auust a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol*. Girona, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, 37, pp. 783-793.
- EUZENNAT, M. (1957), "Le temple C et les origines de la cité", *Bulletin d'Archéologie Marocaine*, 2, pp. 41-64.
- EUZENNAT, M. (1989), *Le limes de Tingitane. La frontière méridionale*. (1ª ed.). Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- FALZMAN, D. (1974), "Zur Münzprägung der mauretanischer König Juba II und Ptolemaus", *Madrider Mitteilungen*, 15, pp. 174-183.
- FAUR, J.-C. (1973), "Caligula et la Mauretanie: La tin de Ptolomé", *Klio. Beitrage zur alten Geschichte*, 55, pp. 249-271.
- FEVRIER, P. (1989), *Approches du Maghreb romain. Pouvoirs, différences et conflits* (Vol. 1). (1ª ed.). Aix-en-Provence: Edisud.
- FEVRIER, P. (1990), *Approches du Maghreb romain. Pouvoirs, différences et conflits* (Vol. 2). (1ª ed.). Aix-en-Provence: Edisud.
- FISHWICK, D. (1971), "The annexation of Mauretania", *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. Revue d'Histoire Ancienne. Journal of Ancient History. Rivista di Storia Antica. Einzelschriften*, 20, pp. 467-487.
- FISHWICK, D. (1972), "The Institution of the Provincial Cult in Roman Mauretania", *Historia*, 22, pp. 698-711.
- GASCOU, J. (1971), "Municipia Civium Romanorum", *Latomus*, 30, 1, pp. 133-141.
- GASCOU, J. (1974), "M. Licinius Crassus Frugi, légat de Claude en Mauretanie", *Mélanges de Philosophie, de Littérature et d'Histoire Ancienne offerts à Pierre Boyancé*. Paris, École Française de Rome. Palais Farnèse, pp. 299-310.
- GASCOU, J. (1978), "La succession des bona vacantia et les tribus romaines de Volubilis", *Antiquités africaines*, 12, pp. 109-124.
- GASCOU, J. (1982a), "La politique municipale de Rome en Afrique du Nord. I. De la mort d'Auguste au début du IIIe siècle", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* (Vol. II. 10.2, pp. 136-229). Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- GASCOU, J. (1982b), "La politique municipale de Rome en Afrique du Nord. II. Après la mort de Septime-Sevère", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* (Vol. 11.10.2, pp. 230-320). Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- GASCOU, J. (1992) "Sur une inscription de Volubilis", *Antiquités africaines*, 28, pp. 133-138.
- GHAZI BEN MAISSA, H. (1995), "Encore et toujours sur la mort de Ptolémée, le roi amazigh de Maurétanie", *Hespéris-Tamuda*, 33, pp. 21-37.
- GOZALBES CRAVIOTO, E. (1988) "La conquista romana de Mauritania", *Studi Magrebini*, 20, pp. 1-43.
- GOZALBES CRAVIOTO, E. (1992), "Roma y las tribus indígenas de la Mauritania Tingitana. Un análisis historiográfico", *Florentia Iliberritana*, 3, pp. 271-302.
- GOZALBES CRAVIOTO, E. (1993), "Observaciones sobre la relación de Roma con las tribus indígenas en la Mauritania Tingitana (siglo I d. de C.)", *Mediterráneo. Revista de Estudios Pluridisciplinares sobre las Sociedades Mediterráneas*, 2, pp. 143-166.
- GOZALBES CRAVIOTO, E. (1996), El ejército romano de ocupación en Mauritania Tingitana en el siglo I. *Hispania Antiqua. Revista de Historia Antigua*, 20, pp. 253-272.
- GSELL, S. (1913-1928 [1972]), *Histoire Ancienne de l'Afrique du Nord*. (reprint ed.). Paris [Osnabrück]: Otto Zeller Verlag.
- HAMDOUNE, C. (1995), "Frontières théoriques et réalité administrative: le cas de la Mauretanie Tingitane", in A. Rousselle (Ed.), *Frontières Terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité* (pp. 237-253). Paris: Centre de recherche sur les problèmes de la frontière.
- JAILLET, P. (1996), "Les dispositions du Code Théodosien sur les terres abandonnées", *Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*. Sophia Antipolis, Editions APDCA, pp. 333-404.
- JODIN, A. (1977), "Volubilis avant les romains", *Archéologia*, 102, pp. 6-19.
- JODIN, A. (1987), *Volubilis regia Iubae. Contribution à l'étude du Maroc Préclaudien*. (1ª ed.). Paris: Diffusion de Boccard.
- KOTULA, T. (1964) "Encore sur la mort de Ptolomé roi de Maurétanie", *Archéologia (Pologne)*, 15, pp. 64-91.
- LAPORTE, R. (1974), "L'habitat rural d'époque romaine en Mauretanie Tingitane", *Rivista storica dell'Antichità*, 1-2, pp. 171-211.
- LE BOHEC, Y. (1989) "Onomastique et société à Volubilis", in A. Mastino (Ed.), *L'Africa romana. Atti del VI Convegno di studio, Sassari, 16-18 dicembre 1988*. (Vol. 1, pp. 339-356). Sassari: Pubblicazioni del Dipartimento di Storia dell'Università di Sassari. Gallizi.
- LENOIR, M. (1989), "Histoire d'un massacre. A propos d'IAMIlat. 448 et des bona vacantia de volubilis", in A. Mastino (Ed.), *L'Africa romana. Atti del VI Convegno di studio, Sassari, 16-18 dicembre 1988*. (Vol. 1, pp. 89-102). Sassari: Pubblicazioni del Dipartimento di Storia dell'Università di Sassari. Gallizi.
- LENOIR, M. (1992), "Lixus à l'époque romaine", *Lixus. Actes du colloque organisé par l'Institut des sciences de l'archéologie et du patrimoine de Rabat avec le concours de l'École Française de Rome. Larache, 8-11 novembre 1989* (pp. 271-287). Rome: École Française de Rome. Palais Farnèse.

- LEVEAU, P. (1984a), "La tin du royaume maure et les origines de la province romaine de Mauretanie Césarienne", *Bulletin du Comité des Travaux Historiques et scientifiques*, 17B, pp. 3 13-321.
- LEVEAU, P. (1984b), *Caesarea de Maurétanie. Une ville romaine et ses campagnes*. Rome: École Française de Rome.
- MASTINO, A. (1987), "La ricerca epigrafica in Marocco (1973.1986)", in A. Mastino (Ed.), *L'Africa romana. Atti del IV Convegno di studio, Sassari, 12-14 dicembre 1986*. (Vol. 1, pp. 337-384). Sassari: Pubblicazioni del Dipartimento di Storia dell'Università di Sassari. Gallizi.
- MILLAR, F. (1992), *The emperor in the Roman World*. London: Duckworth.
- MOMIGLIANO, A. (1975), "I regni indigena dell' Africa Romana", *Contributo alla Storia degli Studi Classici e del Quirilo* (Vol. Mondo Antico, 1, pp. 347-366). Roma: Edizione di Storia e Letteratura.
- MOMMSEN, T. (1889), *Le droit public romain* (Vol. 6.2) (Paul Frederic Girard, Trans.). Paris: Ernest Thorin.
- PAVIS D'ESCURAC, H. (1982), "Les méthodes de l'impérialisme romain en Mauretanie de 33 avant J.C à 40 après J.C.", *Ktema. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, 7, pp. 22 1-233.
- PONSICH, M. (1970), *Recherches archéologiques à Tanger et dans sa region*. (1^a ed.). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.
- RACHET, M. (1970), *Rome et les Berbères* (Vol. 110). (1^a ed.), Bruxelles: Latomus.
- REBUFFAT, R. (1971), "Notes sur les confins de la Mauretanie Tingitane et de la Mauretanie Césarienne", *Studi Magrebini*, 4, pp. 33-64.
- REBUFFAT, R. (1992), "Complements au recueil des inscriptions Antiques du Maroc", in A. Mastino (Ed.), *L'Africa romana. Atti del IX Convegno di studio, Nuoro, 13-15 dicembre 1991* (Vol. 1, pp. 439-501). Sassari: Pubblicazioni del Dipartimento di Storia dell'Università di Sassari. Gallizi.
- RIBERA I LACOMBA, A. (1995), "La primera evidencia de la destrucción de Valentia por Pompeyo", *Journal of Roman Archaeology*, 8, pp. 19-40.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1991), *Historia de Roma. I. La Republica Romana*. Madrid: Ed. Cátedra.
- SAUMAGNE, C. (1952), "Volubilis municipe latine", *Revue d'Histoire du Droit*.
- SAUMAGNE, C. (1962), "Volubilis municipe latine", *Cahiers de Tunisie*, 37-40, pp. 533-548.
- SAUMAGNE, C. (1965), *Le droit latin et les cités romaines sous l'Empire*. Paris: Sirey.
- SCHILLINGER-HAFELE, U. (1974), Die "Deduktion von Veteranen nach Aventicum. Ein Beitrag zur Geschichte der Kolonisation der frühen Kaiserzeit", *Chiron*, 4, pp. 441-449.
- SHAW, B. D. (1980), "Archaeology and knowledge: The History of the African Provinces of the Roman Empire, *Florilegium. Carleton University Annual Papers on Classical Antiquity and the Middle Ages*, 2, pp. 28-60.
- SHERWIN-WHITE, A. N. (1973) *The roman citizenship*. (2^a ed.). Oxford: Oxford University Press.
- SHERWIN-WHITE, A. N. (1985), *The letters of Pliny: a historical and social commentary*. Oxford: Clarendon Press.
- SIGMAN, M. C. (1977) "The Romans and the Indigenous Tribes of Mauritania Tingitana", *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. Revue d'Histoire Ancienne. Journal of Ancient History. Rivista di Storia Antica. Eszellschriften*, 26, pp. 415-439.
- SPAUL, J. E. H., (1994), "Governors of Tingitana", *Mélanges de l'École Française à Rome*, 30, pp. 235-260.
- TARRADELL, M. (1954), "Nuevos datos sobre la guerra de los romanos contra Aedemón", *I Congreso Arqueológico del Marruecos Español. Tetuán 22-26 Junio, 1953* (pp. 337-344). Tetuán.
- TARRADELL, M. (1960), *El Marruecos Púnico*. Tetuán: Editorial Cremades.
- TELLEGEN-COUPERUS, O. E. (1986), "Dioclétien et les biens vacants", *Revue d'Histoire du Droit*, 54, pp. 85-95.
- TEUTSCH, L. (1961), "Gab es "Doppelgemeinden" in römischen Afrika?", *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, 8.
- THOMASSON, B. E. (1982), "Zur Verwaltungsgeschichte der römischen Provinzen (Proconsularis, Numidia, Mauretaniae)", *Aufstieg und Niedergang der Römische Welt*. Berlin & New York, Walter de Gruyter. II.10.2, pp. 3-61.
- THOUVENOT, R. (1949), *Volubilis*. Paris: Les Belles Lettres.
- THOUVENOT, R. (1968-1972), "L'area et les thermes du Capitole de Volubilis", *Bulletin d'Archéologie Marocaine*, 8, pp. 221-227.
- TISSOT, C. (1877), *Recherches sur la géographie comparée de la Mauretanie Tingitane*. (Vol. 1^{ère} série, 9). Paris.
- TOUTAIN, J. (1943-1945), "Sur une inscription latine trouvée en 1915 à Volubilis (Maroc)", *Bulletin Archéologique du comité des Travaux Historiques*, pp. 172-176.
- TOUTAIN, J. (1946), "Notes sur la creation du municipium volubilitanum en Mauretanie Tingitane (44 apres J.-C.)", *Mélanges F. Grat* (Vol. 1, pp. 39-52). Paris.
- W. T. ARNOLD, M. A. (1968) *The roman system of provincial administration to the accession of Constantine the Great*. (3^a ed.). Roma.
- WUILLEUMIER, P. (1926), "Le municipe de Volubilis", *Revue des Études Anciennes*, 28, pp. 323-334.